

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В. О. Венгерська

ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ЄПАРХІАЛЬНІ ТОВАРИСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КОНСТРУЮВАННІ ЗАХІДНИХ ОКОЛИЦЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ключові слова: імперія, імперський простір, Правобережна Україна, церковно-археологічні, єпархіяльні товариства.

Ключевые слова: империя, имперское пространство, Правобережная Украина, церковно-археологические, епархиальные общества.

Key words: Empire, imperial space, Right-bank Ukraine, church-archaeological, diocesan communities

У відповідності до конструктивістського підходу щодо явища націй, запропонованого у 80–90-ті рр. ХХ ст. відомими американськими та європейськими дослідниками, серед яких в першу чергу варто виділити імена Б. Андерсона [1], Е. Гелнера [2], Е. Гобсбаума [3], М. Гроха [4], Е. Сміта [5] та ін., початок їх активного творіння припадає на ХІХ ст. Оскільки протягом всього «довгого» століття національне будівництво неподільно було пов'язане з імперіями, розглядати ці явища окремо практично неможливо. Яким чином формувались уявлення та окреслювалось «своє» та «чуже» в епоху раннього модерну блискуче продемонстрував Ларі Вульф [6].

Релігійний маркер дослідники традиційно відносять, поруч із мовним, територіальним (власне і як базовими державно-громадянськими), до основних ознак нації. Хоча існують і варіації на цю тему, однак це питання виходить за межі запропонованої статті. Стосунки в модерну епоху між державною владою та релігією вибудовувались по-різному. На думку Б. Андерсона, в цю епоху «відбувається процес відділення державних та

суспільних інститутів від релігії. Державна влада вже може обходитися без релігійного освячення. Освіта та виховання відділяються від церковного виховання. До релігії вже не примушують, вона перетворюється на особисту, приватну справу» [1, с. 108].

У випадку Російської імперії віросповідання продовжувало виконувати важливу роль. У випадку так званих західних околиць, до яких належала і Правобережна Україна (або у відповідності з офіційною назвою — Південно-Західний край), на нього покладалась майже історична роль. Саме тут (а також на землях сучасної Білорусі та Литви, які також включались до «західних околиць»), на думку відомих російських дослідників М. Долбілова та О. Миллера, виникли єврейське, польське та українське питання, а також значною мірою вирішувалась і доля російських проектів нації [7].

Так званий «спадок Речі Посполитої» створював додаткові проблеми, пов'язані із культурними, мовними та віросповідальними відмінностями. Зразок подолання цих відмінностей, досягнення «руського» єднання, на думку відомого видавця ХІХ ст. та представника такої інтелектуальної течії, як західнорусизм, М. Кояловича, демонструвала «Східна Росія, [в якій] ...існують загальні основи та такі сторони Руського життя, на яких об'єднуються всі Руські люди, до якого б стану вони не належали. Так, єднають їх релігійні вірування. Так, народні історичні перекази (предання) однаково говорять Руській душі як вищої, так і нищої сфери...» [8, с. 12].

Метою запропонованого матеріалу є аналіз ролі доволі специфічних церковно-наукових інституцій у справі «вписування» території Правобережної України у «загальноруський», православний простір та їх залучення до конструювання «західних околиць» імперії.

Історично так склалось, що значна більшість старожитностей, як правило, були пов'язані із культовими спорудами, їх відповідним наповненням. Через посередництво губернських статистичних комітетів ще в 1834 р. виникає ідея залучення приходських священиків до роботи з вивчення пам'яток старовини на підтвердження руськості краю [9, с. 15]. Аргументація доцільності подібного підходу базувалась на такому: «Повертати пам'ятки із небуття найзручніше через поважне духів-

ництво. Кожен із священиків цілком обізнаний із власним приходом: він відомий всім мешканцям, знає всіх власників; шанований ними та користується належною повагою та довірою» [9, с. 17].

Говорити про форсування процесу історичного «привласнення» або «повернення» до другого польського повстання 1863 р. не доводиться. Власне і влада, як світська, так і духовна, не наполягала на активізації подібної діяльності. Повстання стало критичною точкою у доволі лояльних стосунках між владою та поляками, що знайшло відображення і в прискоренні темпів вписування «польських» територій, та видалення із «всхідних кресів» найбільших історичних цінностей.

Все, що було представлено у культових спорудах (та не лише) губерній і повітів, що тим чи іншим чином могло підтвердити руськість приєднаних земель, потребувало обліку та систематизації. Особливо коштовні речі та історичні раритети вирушали із «околиць» імперії до метрополій. Подібні тенденції не минули як Південно-Західний так і Північно-Західний край, які в цілому становили «західні околиці» імперії (територій сучасних України, Литви та Білорусі). Схожість процесів, які відбувались тут, лише підтверджує наявність спільного підходу щодо формування уявлення про «руськість» як територій, так і їх слав'янського населення. Так, наприклад, в період перебування М. Н. Муравйова* на посаді Гродненського губернатора (1831–1835 рр.) в Брест було спрямовано комісію для пошуку цінних архівних документів. Спеціально відряджені чиновники працювали в архіві повітового суду, міського магістрату, Семенівського монастиря, збираючи матеріали з історії Бреста [10, с. 116]. Але і в той час чиновники мали схильність до зловживань владою. Найбільш цінні матеріали потрапили особисто до Муравйова, на цьому їх слід губився.

Важливим інструментом «вписування» територій стає засноване 1845 р. Імператорське Російське географічне товариство. Саме ця організація належить до числа найстаріших громадських організацій Росії, їй належить гідне місце в довгому

---

* Під час повстання 1863 р. був призначений керівником Південно-Західного краю (Віленський, Гродненський, Ковенський та Мінський генерал-губернатор, командувач військами Віленського військового округу, головний начальник Вітебської та Могилевської губерній) з надзвичайними повноваженнями.

ланцюгу парадоксів XIX ст. Статут товариства недвозначно указував на мету його створення: «Має на меті збирати, оброблювати та розповсюджувати в Росії географічні, етнографічні та статистичні свідчення в цілому, та, в особливості, про саму Росію, а також розповсюджувати достовірні свідчення про Росію в інших країнах» [11, с. 2]. Відгук на проголошені завдання знаходимо в роботах відомих представників «західних околиць»: «Російська наука не може лишатись осторонь, спостерігаючи поширення невірних понять про західний край Росії, які розповсюджуються всією Європою та затемнюють найбільш очевидні та безсумнівні факти Західно-руської історії та життя» [12, с. 47].

За сприяння товариства була видана перша етнографічна карта Європейської Росії, яку підготував П. І. Кьоппен. «Незважаючи на окремі помилки, карти Кьоппена користувались значним попитом, що свідчить про важливість і актуальність для Росії подібних наукових досліджень, як і етнічного картографування в цілому, де вони слугували не лише науковим, але й політичним потребам свого часу» [13, с. 315].

Однак діяльність товариства не мала широкої географії. За відсутності розгалуженої мережі суто наукових організацій та необхідності збереження орієнтації на імперську уварівську ідеологему, в якій православ'ю належала помітна роль, фактично у всіх губерніях були створені церковно-археологічні товариства. Заснування у 1863 р. Подільського єпархіального історико-статистичного комітету стало однією із перших «ластівок» у цьому ланцюгу. З часом кількість організацій зросла. У 1890 р. зусиллями членів комітету в Кам'янці-Подільському було створено музей. У 1872 р. при Київській духовній академії починає функціонувати Церковно-археологічне товариство. Члени Волинського комітету, заснування якого датується 1892 р., розробили «Програму церковно-історичного опису». Ця програма використовувалась і в інших єпархіях. У відповідності до запропонованого підходу, об'єктами обов'язкового вивчення мали бути: прихід, храм, церковний причт, прихожани, церковно-приходські заклади. «Архитектурним» питанням присвячувались декілька пунктів: пам'ятки приходу — залишки стародавніх церков, монастирів, часовен, описування цих залишків, свідчення про них за писемними документами» [9, с. 78]. Крім того, вимага-

лось описувати: придорожні хрести, часовні, цвинтарі, печери, укріплення, вали, цікаве каміння, клади та сучасні будівлі. Багато уваги приділялось описуванню храмів: їх внутрішньому та зовнішньому вигляду, іконам, храмовим бібліотекам та архівам, історії створення, легендам, свідченням.

На членів товариств покладалась функція пошуку, обліку, опису всіх цінностей та раритетів. Переважну більшість членів склали місцеві священики. В їх обов'язки входило і здійснення описів кліматичних, географічних особливостей того чи іншого поселення. Антропологічні оцінки та параметри також мали бути представленими у звітах. Результатами діяльності священиків стали звіти, періодичні публікації, в основному на сторінках губернських «Спархіальних відомостей». Якість підготовлених текстів, аналіз економічної та соціальної специфіки того чи іншого населеного пункту, психологічні та поведінкові характеристики, якими наділялись місцеві мешканці, засвідчує факт залучення до справи справжніх ентузіастів, до того ж найбільш освічених. Інформація, яка представлена у чисельних справах фонду 2205 Центрального історичного архіву у Києві, стосується серед іншого і характеру освіти не лише священиків, а й псаломщиків, інших представників кліру. Йшлося, принаймні, про її наявність та фахову відповідність. Як правило, серед закладів освіти, в яких навчались служителі культу, називались духовні семінарії, спеціальні училища, як, наприклад, Бриківське Кирило-Мефодіївське училище Волинської губернії та ін. [14]

Як вже зазначалося, на сторінках губернських «Спархіальних відомостей» знаходили відображення результати найбільш цікавих досліджень. Так, імена священиків, які публікувались на сторінках «Волинських спархіальних відомостей» (почали видаватись з 1866 р.), з часом стали доволі відомими. Навіть більше в контексті краєзнавчих досліджень (ніж церковної діяльності), до яких вони опинились долученими. Це, в першу чергу, Аполлон Сендульський, Василь Пероговський, Андрій Хойнацький та ін. Всі вони стали співавторами «Матеріалів для історико-статистичного опису Православних церков Волинської Спархії» [15].

В описах у більшості випадків зверталась увага на те, що у волинських селах, які ставали об'єктами досліджень, хра-

мові споруди протягом тривалого часу належали уніатським церквам. Після офіційної заборони уніатства в Російській імперії у 1839 р. відбувається поступовий процес переходу храмів з прихожанами у православ'я. Дивним виглядає те, що практично у всіх випадках, говорячи про час переходу у православ'я, священники наполягали на тому, що він невідомий. На нашу думку, подібне трактування є типовим прикладом впливу на формування історичної пам'яті, складно повірити, що названі священники, які у своїх текстах демонстрували високий рівень освіти (несподівано для осіб духовного сану вільно оперували географічними, геологічними та топографічними категоріями і поняттями, та не лише), не могли не знати про дату офіційної заборони уніатської церкви.

Свідченням доволі слабких результатів щодо попередніх зусиль, спрямованих на русифікації краю, фактично протягом більшої частини ХІХ ст., стали окремі положення, висловлені у вітальному слові, проголошеному під час відкриття Волинського давньоховища у 1894 р. В цій промові, в черговий раз, були окреслені завдання на повернення в русло руськості «ісконно руського краю». Дозволимо собі доволі довгу цитату, оскільки складно викинути слова «із пісні»: «Чи можемо ми з достатньою переконливістю зазначити роль волинського дворянства в захисті православ'я та національності руської, прослідкувати процес колонізації та окатоличення його? Чи знаємо ми хоча б трохи історію наших монастирів, наших храмів, — цих центрів релігійного та розумового життя руського народу? Не лише історії рідного краю не знаємо ми тепер, але багато чого назавжди залишиться нам невідомим. Не вистачає джерел, пам'яток старовини, багато яких назавжди втрачені. Зібрати те, що залишилось, та за можливістю розробити те, що міститься у збережених пам'ятках і складає наше завдання... Від моменту *возз'єднання* Волині з Російською імперією іде процес нового обрусіння споконвічно руського, православного краю, але неможливо сказати, що цей процес закінчився в наш час... Навіть в народних пережитках неможливо не помітити впливів унії та панів поляків. Чим швидше закінчиться цей процес, тим краще. Але для цього *потрібно вчити* народ його історії, *переконувати* і інтелігенцію і простий народ, що Волинський край — край споконвічно руський, православний, що у мож-

ливій цілковитій асиміляції з великою батьківщиною руською єдина запорука майбутнього благоустрою та процвітання краю. Ми маємо сприяти цьому усіма засобами, які від нас залежать: шляхом наукової розробки історії місцевого краю, шляхом видання та розповсюдження серед народу загально досяжних історичних брошур та зображень пам'яток руської, православної Волинської старовини, нарешті шляхом зібрання та збереження тих німих історичних пам'яток... Працюючи у цьому напрямку, ми будемо сприяти завданням уряду та православної церкви, це є священним обов'язком кожної руської людини» [16, с. 155–156].

Звіт про стан Волинського церковно-археологічного товариства в 1895 р. відображає певну невідповідність між проголошеними державою завданнями щодо зусиль, спрямованих на закріплення «руськості» краю, та реальною фінансовою підтримкою, без якої жодні серйозні наукові дослідження неможливі, тим більше реалізація важливих, з державної точки зору, проєктів. Суми, які відображені у річному звіті товариства, свідчать, що основні надходження поступали за рахунок членських внесків та пожертв з боку духівництва єпархії. Лише за 1894 р. ця сума склала разом із процентами від капіталів товариства 806 р. 13 коп. А на будівництво приміщення для давньосховища були виділені кошти з накопичень попередніх років (і у цьому випадку не йшлося про державне фінансування) у розмірі, який перебільшував 6 тис. руб. (!). Звіт завершував висновок щодо необхідності «посильної участі всіх *класів* Товариства для розвитку та розробки історії рідного краю» [16, с. 163–164].

Підсумовуючи викладене у статті, зазначу таке. По-перше, активне включення церковних товариств та їх членів в конструювання історичної пам'яті. По-друге, держава, як політичний інститут, доволі формально підтримувала цю діяльність. Це проявлялось як в її недостатньому фінансуванні, так і в тому, що, попри всі зусилля, на Правобережжі зберігалась вірність «польській» традиції — як у випадку католицизму, так і в інших проявах життєдіяльності. Подальших досліджень потребують особливості стосунків між династійною владою та відносно слабкими паростками громадських інституцій (не лише церковних товариств), неузгодженість інтересів яких мала доволі плачевні наслідки для імперії.

Джерела та література

1. Андерсон Б. Уявленні спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму/ Б. Андерсон. — К.: Критика, 2001. — 271 с.
2. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія ХХ в., 1914–1991/ Е. Гобсбаум. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. — 543 с.
3. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм: пер. з англ./Е. Гелнер. — К.: Таксон, 2003. — 300 с.
4. Грох М. Исторические предпосылки «национализма» в центральной и восточноевропейских странах / Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе: в 3 т. — Т.1/ Под общ. ред. Э. Яна. — М.: РОССПЭН, 2010 — С. 107–122.
5. Сміт Е. Національна ідентичність/Е. Сміт. — К.: Основи, 1994. — 217 с.
6. Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва/Л. Вульф. — К.: Критика, 2009.
7. Долбилов М. Западные окраины Российской империи/ М. Долбилов, А. Миллер. — М.: Новое литературное обозрение. — 2006. — 606 с.
8. Коялович М. Лекции по истории Западной России/ М. Коялович. — М.: Тип. Бахметьева, 1864. — 124 с.
9. Викул П. О. По поводу столетия воссоединения Подолия с Россией. 1783–1893. Прошедшее Подолии. «Отторжение возвратих»/П. Викул. — Каменец-Подольский, 1893. — 196 с.
10. Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва. — Вильно, 1892. — 396 с.
11. Устав Императорского русского географического общества. — СПб: Тип-я Мин-ва внутренних дел, 1850 [Електронний ресурс]: Режим доступу: www.dlib.rsl.ru/view.php? path.
12. Коялович М. Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношение к России и к Польше. Напечатано по определению Археографической комиссии. Историческое исследование о Западной России, служащее предисловием к собранию документов/ М. Коялович. — СПб: в типографии Эдуарда Прада, 1865. — 167 с.
13. Imperium inter pares: роль трансформеров в истории Российской империи (1700–1917): Сб. статей/ Ред Мартин Ауст, Р. Вульпиус, А. Миллер. — Витаутас Петронис. Pinge, Divide et impera: взаимовлияние этнической картографии и национальной политики в поздней имперской России (вторая половина XIX в). С. 308–329. — М.: Новое литературное обозрение, 2010. — 392 с.: ил.
14. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДА). — Ф.2205. — Оп. — 1. — Спр. — 411.
15. Костиця М. Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства / М. Ю. Костиця // Краєзнавство. — 2005. — № 1–4. — С. 43–50.

16. Міщук С. М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історія, склад, наукове дослідження. Додаток 1. /С. М. Міщук. — К., 2007. — 240 с.

Анотації

Vengerska V. A. Церковно-археологические и епархиальные общества Правобережной Украины в конструировании западных окраин Российской империи.

Хотя в Европе XIX в. значительно уменьшилась роль религии, ограничилось ее влияние на политическую сферу и светскую жизнь, в условиях Российской империи православие по-прежнему занимало видную роль. В первую очередь, речь шла о такой его функции, как неотъемлемый атрибут «русскости». Автора статьи интересовали методы её реализации, которые в контексте «отторжение возвратих» ставились перед церковно-археологическими и другими подобными обществами светской и церковной властью. Не меньший интерес представляли и реальные, а не декларируемые формы поддержки подобных организаций (и программ, реализацией которых они занимались) со стороны власти.

Vengerska V. A. Church-archaeological and diocesan communities of the Right-Bank Ukraine in the construction of the western borderlands of the Russian Empire.

Although in Europe in the 19th century they significantly moderated the importance of religion and its impact on the political sphere and secular life, in Russian Empire the Orthodoxies continued to play a prominent role. First of all it was the performance of such a function as inherent «Russian-ness». The author of the article investigates objectives and ways of this function's realization which were prescribed by the government in the context of «return, reunion» to the clerical and archaeological societies and the like. Of no less interest were real instead of declared forms of support of such structures (and programs, implementation of which they were taking care of), by the authorities.